

П. Бисенбаев¹, Е. Кәрібозов²,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹аға оқытушысы, ²аға оқытушы, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru; erkhan__76@mail.ru

Ағыбай батыр жайындағы жыр-аңыздардың тарихи негізі

Мақала авторы, негізінен, Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысының мән-маңызына тоқтала отырып, сол көтеріліске қатысып, ел намысының жоқшысы болған Ақжолтай Ағыбай батырдың тарихи тұлғасы жайында сөз етеді. Және осының өзі ауыз әдебиетінің асыл үлгілерін: тарихи жыр, аңыз, толғау-терме, шежіре-әңгіме секілді ХІХ ғасырда орын алған оқиғалардың айғағындай болған халықтық қазынамызды кеңінен қамтып талдау арқылы беріледі.

Мақалада ел мүддесі үшін Ресей, Қоқан үкіметімен алысып өткен Шұбыртпалы Ағыбай батырдың ерлік ісі, заманы, оған деген жұрт бағасы, оның ауыз әдебиетіндегі көрінісі сияқты көптеген күрделі мәселелер көтерілген. Сөз жоқ, мұндай жұмыстар тарихи-фольклорлық үлгілердің табиғатын кеңірек түсінуге, ғылыми ізденіс өрісін арттыруға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: *жыр, аңыз, шежіре, сюжет, нұсқа, бейне, фольклор, тарихи шындық, мотив.*

P. Bissenbayev, E. Karbozov

The historical basis of epic tales about Agybay Batyr

The author, stopping mostly on the importance and significance of the national liberation movement led Kenesary reveals historical figure Akzholtaya Agybaya Batyr, who participated in the uprising and killed in the name of the people. Also, through the analysis of valuable samples of oral literature: historical songs, legends, tolgau and terme, historical chronicles explores the historical basis, the national heritage, preserving evidence about the historical facts of the ХІХ century. The article raised the diverse and complex topics such as Agybaya circulation for the needs of the people in Russia and Kokand khanate, his heroic actions, described his era, his concern for the people encountered in the oral samples. Of course, such work is widely disclose the nature of historical and folklore samples will encourage the further development of scientific research.

Key words: *epic tale, legend, chronicle, story, variant, image, folklore, historical truth, the motive. еская правда, мотив*

П. Бисенбаев, Е. Карбозов

Историческая основа эпических сказаний об Агыбай батыре

Автор статьи, останавливаясь в основном на важности и значении национально-освободительного движения под руководством Кенесары, раскрывает историческую личность батыра Акжолтая Агыбая, участвовавшего в этом восстании и погибшего во имя народа.

Также посредством анализа ценнейших образцов устной литературы: исторических песен, легенд, толгау и терме, исторических летописей исследует историческую основу, народное наследие, сохранившее свидетельства об исторических событиях XIX века

В статье подняты многообразные и сложные темы, такие как хождение Агыбая для нужд народа в Россию и Кокандское ханство, его героические действия, описывается его эпоха, его забота о народе, встречающихся в устных образцах. Безусловно, такая работа широко раскроет природу историко-фольклорных образцов, подвигнет к дальнейшему развитию научного поиска.

Ключевые слова: *эпическое сказание, легенда, летопись, сюжет, вариант, изображение, фольклор, историческая правда, мотив*

Кенесары-Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне үш жүздің аты әйгілі батырлары қатысқаны мәлім. Солардың ішінде тарихи жыр, әңгімелердің басты кейіпкері ретінде жиірек көрінетіні – шұбыртпалы руынан шыққан Ағыбай батыр.

Ағыбай батыр туралы жыр, аңыздарға қатысты зерттеу мақала жазған ғалымдар аз болған жоқ. Е. Ысмайлов 1948 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихында» халық жыры атанған «Ағыбай батыр» туындысына жеке тоқталады. Ағыбай жайындағы фольклорлық мұралар хақында С. Қирабаев, З. Ахметов, Р. Бердібаев, Б. Адамбаев, Ж. Дәдебаев, А. Әлтаев т.б. ғалымдар арнайы мақала жазды.

«Ағыбай батыр» атты халық жыры мен «Ағыбай батырдың» Тәукен Айнатасов нұсқасы оқушы қауымға көптен таныс. Бұл нұсқалар 1992 жылы Жезқазған қаласында, 2002 жылы Алматы қаласында басылып шыққан «Ақжолтай Ағыбай батыр» кітабына енді. «Ағыбай батырдың үш өтініші» (Х. Шаманұлы нұсқасы) «Қазақ әдебиеті» газетінің 1992 жылдың 10 шілдесіндегі санында жарияланды. «Бабалар сөзінің» 29-томында Қытайдағы Алтай аймағының қазағы Қайса Қауданұлы жинаған нұсқа бар.

Ал енді «Ағыбай батыр» жырының С. Қармысов, Қ. Қожыбеков нұсқалары ҚР ҒА ОҒК мен М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақтаулы тұр.

1935 жылы жазылып алынған «Ағыбай батыр» оқырман қауым жырдың қысқаша мазмұнымен ілгеріде аталған «Ақжолтай Ағыбай батыр» кітабынан таныса алады. Онда Ағыбай Қоңырбайұлы Кенесарының үзеңгілес серігі әрі халық ұғымындағы хас батыр ретінде сипатталады.

Атақты ер Ағыбай шұбыртпалы,
Екеу ме сол күндегі елдің жаны.
Ағыбай, Қошқарбай мен ер Бұхарбай –
Атақты батыры сол Кене ханның
Мал үшін бұл сайран құрған емес,
Салғаны жанды ортаға – елдің қамы.[1,2]

«Ат-ердің қанаты» деген нақыл сөзде халықтың ғасырлар қойнауында қалыптасқан ұғым-түсінігі жатыр. Соғыстың, жеңістің тағдырын атты әскер шешетін қым-қуыт заманда жүйрік аттың қандайының да қадірі болғанын түсіну қиынға соқпайды. Сондықтан Кенесары көтерілісіне қатысы бар тарихи-фольклорлық үлгілердің түйіні жүйрік аттардың қасиетін айтумен шешіліп отырады. Мәселен, «Саржан батыр» жырының алғашқы бөлігінде топжарғанның тарихы баяндалса, «Ағыбай батыр» жырында Ағыбай батыр Күншығысқа тұлпар ат іздеп аттанады. Оны:

Жігітін жаман атқа мінгізбеген,
Кенекең алты алаштан ат іздеген.
Аттанып бір жорыққа Ағыбайы
Ат іздеп жасақ үшін, күн-түн кезген.

Сұйық жал, қамыс мойын, күміс құйрық,
Кең танау, омыраулы, тіп-тік иық,
Бір ел бар, - деп естіді, - күншығыста,
Жылқысы аса сұлу, мінсіз жүйрік, - [1,2]

деп келетін жыр жолдарынан анық аңғаруға болады.

Ағыбай батыр «Қызыл қайнар», «Тектұрмас» бұлағының басында кезіккен ақсұр атты жас жігіттің соңына еріп, оның бар малын, құдай қосқан жарын күшпен тартып алған жиен ағасынан кек алуына қолдау көрсетеді. Бұл жырда Ағыбай ешкіммен соғыспайды, мұнда өзге тарихи жырлардағыдай жекпе-жек көрінісі де жоқ. Бірақ оның аруағы басым, намысшыл, өзінің күш-қайратына сенгендіктен жұмбақ батырға ілесіп жүре береді.

Ағыбай айтты: Мынау не қылған жан,
Мен мұның мінезіне қаламын таң.
Мынаның жайын білмей үйге барсам,
Өлімнен артық маған үлкен арман! – дейді.[1,4]

Жыршы шығарма оқиғасына қатысатын кейіпкерлерді бірінен-бірі асыра суреттейді, шендестіру амалдарын қолданады. Жас батырдың сұрапыл күші болса да Ағыбайдың көмегінсіз қас жауы жиенінен кек ала алмайды. Оның басты себебі – Ағыбайдың ақжолды, аруақты батыр болуында. Мұнда жас

жігітке жол көрсетіп, бағыт сілтейтін адам зорлықшыл жиенінен зәбір көрген батырдың дүниеден ертерек қайтып кеткен әкесі. Ол жігіттің түсіне еніп: «Ей, балам, Ағыбай Тектұрмасқа келіп жатыр. Ақжолтай, жолы құтты батыр еді, онымен жолдас бол. Екеуің жолдас болсаң, оның екі жүзді қанжарын қару қылсаң дұшпанның басын аласы», - деп өсиет айтады.

Сөйтіп, жас батыр бір тайпа елді уысында ұстаған жиенін Ағыбайды өзіне жолдас қылғандықтан жеңеді. Сондағы жақын туыстарына «жауымнан кегімді алып берген Ағыбай батыр» деп таныстырады.

«Жасауыл қырғанда» Ағыбайсыз барып, Наурызбай жігіттері қырғынға ұшырайды. Мәшһүр Жүсіп Ағыбайдың тілін алмай барып, Кенені құтқарамын деп Наурызбайдың қамауында қалғанын жазады.

Мұның өзі Ағыбай Қоңырбайұлын халықтың ерекше құрмет тұтқандығының, үлкен істің сәтіне жолығатын, жақсылыққа бастайтын аруақты батыр санағандығының белгісі.

Ағыбай мен Кенесары, Наурызбай туралы аңыздар олардың тарихи тұлғасын толықтыра түсетіні анық. Әр жылдарда хатқа түскен фольклорлық үлгілердің мазмұны мен айтар ойы бірімен-бірі ұштасып жатады. Бір аңызда Ағыбай мен Наурызбайдың келешегін болжап білген сәуегей абыз былай дейді: «Ағыбайым, сенің ұраның артыңда қалады. Өз ұраныңды өзің өсіресің. Бағыңның табы желкенде екен. Наурызбай, менің жасым 120-ға келіп отыр, осы жастың ішінде сенен артық ер көрмедім. Үш нәрсенің сырттаны бар еді: иттің, қасқырдың, жігіттің. Сен жігіттің сырттаны екенсің, бірақ адам баласына мейірімің жоқ екен, бағың маңдайыңда ғана екен, ғұмырың қысқа, 20-25-тен аспассың, дүниеден арманда қалма!» Енді өз түсін өзі жорыған Кенесарының сөзі де осыған мазмұндас. «Түсімде: «Көсе, сен екеуіміз арқаласайық, қайсымыздың бағымыз жеңер екен» деймін. Әуелі кім арқалайды десем, «Сіз ел ағасы хансыз, Сіз арқалаңыз», - дейсің. Мен Мен сені арқаламай алдыммен көтерем. Кезек саған келгенде, мені сен қаптағы тезекше иіріп, арқаңа салып алдың, мен үш жүзге хан болмасам да, орта жүзге хан атым бар ғой. Сенің атың артыңда қалады. Сен мыңбасы адамсың, алдыммен көтердім – біздің бағымыз маңдайымызда, артымызда қалатын бақ жоқ, өзімізбен бірге болмаса, сені де мен арқама салып алмас па едім» - деген екен Кенесары.[2,38]

«Ағыбай батыр» жырында «киелі», «жолы болғыш», «аруақты» батыр атанған Ағыбай, мына аңыздарда ел ұранына айналған бақытты адам. Қалай дегенмен Кенесары-Наурызбай, Ағыбай, Бұхарбай жайындағы туындылардың қандайы болмасын Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысының шындығын айқын елестетіп отырады. Сондықтан Ағыбай турасындағы жырларды Кенесары жайындағы тарихи жырлар топтамасына кіргізген жөн.

Атақты «Абылай-Кенесары» жырының авторы Көкбай ақынның Абай туралы естелігінде: «Осы өлеңнің желісінде Наурызбайға Меркінің бегі берген Ақауыз аттың тұлғасын сипаттап едім. Ол менің сөзімді ұнатпады да: «Мұның шыға шауып жайылып қалатын ат болса керек», - деп сол күндерде Ақауыз атты жазамын деп «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» деген

белгілі ат сынын айтқан өлеңі шығады. Басында мұны Ақауыз аттың сипаты деп айтқан соң, мен «Абылай» жырына кіргізейін бе?» деп сұрап едім. «Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой» деп жақтырмай кіргізбеді», - деген жолдар бар.[3,4] «Ағыбай батыр» жырының соңында да батырдың Наурызбайға сыйлайтын Ақауыз атының сипаты беріледі:

Сол кезде бұл тұлпардың төрт-бес жасы,
Дәл бір кез қырым ет жоқ кесер басы
Қақпақ бел, қамыс құлақ, белдемелі,
Ағаштың бөлігіндей қабырғасы.
Төрт елі қабырғасы, ені жалпақ,
Шіреген шақпақ етті, бұты талтақ.
Үстіне кісі мінсе, қоразданып,
Қарайды жан-жағына жалтақ-жалтақ, - [1,25]

дейді.

Бұл, әрине, қаһармандық эпоста үнемі қайталанып отыратын тұлпар бейнесіне қатысы бар тұрақты қалыптарға ұқсамайды. Керісінше, Абай өлеңінің ықпал-әсерімен жазылған жүйрік аттың сипаты десе болғандай.

Әдебиеттер

1. ОГК ., 1060- бума.
2. Ақжолтай Ағыбай батыр.- Жезқазған, 1992.-232 б.
3. Жанатаев К. Абай туралы естелік // Абай институтының хабаршысы.- 2011, №1.-100 б.

References

1. OGK., 1060-buma
2. Akgoltai Agibai batir.- Gezkazgan, 1992.-232 s.
3. Ganataev.k. Abai turali estelik // Abai institutinin zhabarshysy.-2011,№1.-100s.